

MOLNÁR ADRIÁN*

**OROSZORSZÁG A REFORMOK ÚTJÁN
AZ OROSZ GAZDASÁG HELYZETE A
POLITIKAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÉBEN
1997-2000 KÖZÖTT**

*«Oroszországot, ész nem érted;
Méter, sing sose méri fel:
Külön úton jár ott az élet –
Oroszországban hinni kell!»*

(F.Tyutcsev, 1866. november 28. Fordította: Szabó Lőrinc)

A XX. század végére a világban végbemenő folyamatokra egyre jellemzőbbé vált a globalizáció, a különböző – területi, katonai, gazdasági, politikai – integrációs formák elterjedése, az egymással történelmileg, területileg, és kulturálisan szoros kapcsolatban levő államok egymáshoz való közeledése – EU, CEFTA, NAFTA, APEC stb. Azonban számos ország kimaradt, vagy csak viszonylag későn tudott (gazdasági elmaradottság miatt, politikai okokból kifolyólag) a nemzetközi gazdasági folyamatokba bekapcsolódni – lásd Kínát, vagy a kelet-közép-európai országokat. A XX. század végére ezen országok közé sorolható Oroszország is, amely gazdaságföldrajzi adottságai, külpolitikai-katonai súlya, történelme alapján mindig is kivételes helyzetben volt. Ezt azonban, a Szovjetunió felbomlását követően – és azt megelőzően –, a FÁK megalakulásán keresztül sem tudta kihasználni. Ennek okai szerteágazóak, melyeket csak részben – a gazdaság és a politika szintjén – szeretnék jelen cikkemben elemezni. Nem kívánom részletesen bemutatni a Szovjetunió felbomlását követő éveket – cikkem terjedelme nem is lenne elegendő ehhez –, lényegében ezek következményeit, az orosz gazdaság helyzetét szeretném elemezni 1997-2000 között. Természetesen ahhoz, hogy reális képet nyújthassak az ezekben az években végbement folyamatokról, elengedhetetlen, hogy a megelőző éveket is röviden elemezzem, hiszen ezek lényegében folyamatosan hatással voltak a gazdasági és a politikai változásokra.

* A szerző a Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Karának 2001-ben végzett hallgatója. A jelen cikk szakdolgozatának rövidített változata. Témavezető: dr. Majoros Pál tanszékvezető főiskolai tanár.

A '80-as évek végén a Szovjetunióban végbemenő változások a világ közvéleménye érdeklődésének középpontjába kerültek. A '90-es évek elején bekövetkezett történelmi változások után (a Szovjetunió felbomlása 1991-ben, a Varsói Szerződés, a KGST megszűnése, belpolitikai változások, puccs stb.) a figyelem még inkább Oroszországra terelődött.

Ennek oka részben az, hogy a világpolitika egyik meghatározó szuperhatalmának felbomlása ment végbe, így annak következményei nem csak a volt tagállamokra, hanem a világban történő folyamatokra is hatással voltak. Másrészt pedig az, hogy Oroszország területi nagysága, gazdasági potenciálja (nyersanyagokkal való ellátottság, felvevő piac, ipari termelés stb.) és katonai szerepe (atomnagyhatalom) alapján továbbra is világgazdaságot és -politikát meghatározó állam maradt. Itt azonban előre is meg kell jegyezni, hogy Oroszországot és a területén végbemenő különböző folyamatokat, még a Szovjetunió felbomlása idején sem ezek a lehetőségek határozták meg. Sokkal inkább azon bonyolult események sorozata, amelyek a rendszerváltozást követően egyre erősebben éreztették hatását az orosz mindennapokban.

Egyes elemzések a „gorbacsovi szemléletfordulatban” – a „peresztrojka” és a „glasznoszty” meghirdetését követő „reformfolyamatok” birodalomromboló hatásában – látják Oroszország világhatalmi pozícióinak megingását. Más szemlélet szerint már 1917-től kezdve Oroszország a teljes katasztrófa felé halad.¹ Bármely szemléletet is tekintjük, az „*Oroszországot, ész nem érted*” idézet manapság, a XX. század végére, a XXI. sz. elejére tökéletesen helytállóvá vált. Ahhoz, hogy mégis valami elképzelésünk lehessen a helyzet komolyságáról, hogy megérthessük a jelenlegi oroszországi viszonyokat, alaposan meg kell vizsgálni a rendszerváltozást megelőző és az azt követő időszakot.

A „peresztrojka” (teljes gazdasági és társadalmi átalakulás), valamint a „glasznoszty” (szabad nyilvánosság) hivatalos meghirdetését követően Oroszországban jelentős mértékű változások mentek végbe a közel 70 éves szovjet gazdasági és politikai rendszerben.² Ezeket a változásokat, míg a „pártprogram” keretein belül zajlottak, a szocialista rendszer reformjának tekintették, majd 1991-től, a Szovjetunió felbomlását követően a „normális viszonyokhoz való visszatérésként” értelmezték. A hatalmon levők eredeti célja egy piacgazdaságként működő, de továbbra is államszocialista irányítású rendszer kialakítása volt,³ amit azonban nem lehetett összeegyeztetni a tényleges valósággal. A társadalom nagy része – bizonyos „káder” körök – célkitűzése egy új, demokratikus állam megteremtése volt. Itt meg kell jegyezni, hogy ezen hatalmi körök valós törekvését a demokrácia fémjele alatt a szabad hatalom kisajátítása, valamint a változások anyagi lehetőségeinek kiaknázása jelentette. Ezeket gyakorlatilag a nép akarata végérvényesen legitimálta azzal, hogy 1991-ben, majd 1993-ban hátat fordított 70 év múltjának és az új, az ismeretlen utat választotta. Ahhoz azonban, hogy Oroszország „normális európai országgá” válhasson, elengedhetetlen volt a gazdaság teljes reformja, a kollektívizmusról a magántulajdonra, az állami irányításról a piacra való áttérés, a gazdaság teljes liberalizációja. Természetesen, nem kizárólag

¹ Szilágyi [1999a], 64-66. old.

² Krausz [1999], 60-63. old.

³ Csaba [2000a], 131-159. old.

Oroszországnak kellett ezen a „rögös úton” elindulnia, Kelet-Közép-Európa országokban hasonló változások mentek végbe, azonban a „nagy medve” ismét saját útját választotta.

Az új hatalom egy pompásan működő pénzgazdaság és stabil bankrendszer világ előtti látszatát, a kemény és konvertibilis rubel pénzügyi, a parlamentáris demokrácia és sajtószabadság politikai, a liberális reformok sikerének kormányzati látszatát, valamint a prosperáló Oroszország és a gyarapodó, erősödő közep-retegek társadalomképét próbálta megvalósítani.¹ A valóság azonban mást mutatott. A politikai életet gyakorlatilag meghatározta a folyamatos hatalmi szembenállás, az elnöki hatalom roppant mértékű megerősödése, a különböző régiók függetlenedése a központi hatalom irányítása alól. Míg a központon megfigyelhető volt az érdekképviselet kialakulása, az érett demokráciára jellemző pártszerkezet nem jött létre. Az orosz pártok nem képviseltek nyugati társaikra emlékeztető értékeket, jövőképeket, társadalmi érdekeket. A Duma (orosz parlament) hatalmi vetélkedések színterévé vált és tényleges feladatait (rendszerváltozást támogató törvények meghozatala, közügyekkel való foglalkozás) csak meglehetősen lassan, folyamatos akadozásokkal látta el.

A gazdaság kapitalizálódása állammonopolista kapitalizmus formájában ment végbe, ami leginkább a valódi magántulajdontól, a jogállamiságtól, a külföldi befektetésektől, a versenytől, a szabad sajtótól és az állampolgárok szabad akaratnyilvánításától félt.² A piacgazdaságra való áttérés gyakorlatilag csak igen lassan valósult meg. Ennek szerteágazó okai vannak, azonban legalapvetőbb oka a gazdaság makro- és mikroszintű, átfogó reformjának lassúsága, a súlypontok eltolódása, a reformátorok cselekvésképtelensége, a megfelelő piaci intézmények felállításának, valamint az ezeket megalapozó törvényeknek a hiánya, a meglévők be nem tartása/tarthatósága. Egy olyan „paradicsomszerű” gazdaság alakult ki, amely csak bizonyos rétegek számára adta meg a gyors tőkeszerzés lehetőségét, s így melegágyává vált a korrupciónak, lehetőségeket biztosított a maffia, a bűnözés számára³. Ezt segítette a hihetetlen mértékben megerősödött bürokrácia is, amely méreteit tekintve egyedülállóvá vált a világon (kb. 15 millió különböző besztársú bürokratával rendelkezett Oroszország a '90-es évek közepén) és amely az orosz kisvállalkozások gyakorlatilag teljes letöréséhez vezetett. Olyan helyzet alakult ki, ahol a hatalommal való visszaélés fontosabbá vált az eleve meghirdetett reformtörekvéseknél. Ennek következménye lényegében az orosz gazdaság 1989 óta folyamatosan tartó meredek visszaesése, a makrogazdasági mutatók folyamatos romlása lett.

¹ Szilágyi [1999b].

² Csaba [1999b].

³ Az 1990-1992 közötti időszakban – kihasználva a hazai és a világpiaci árak különbségét – olajüzleteken, élelmiszerüzleteken és egyéb pénzügyi ügyleteken (pl. állampapírokkal való spekuláció) keresztül hatalmas tőkére lehetett szert tenni. Számos, a hatalom közelében tartózkodó személy is részt vett ezekben az ügyletekben, majd a '90-es évek közepén meghirdetett „zálogos privatizáción” keresztül állami vállalatokra, hatalmas vagyonokhoz jutottak. Ezeket az elemeket nevezte el a későbbi szakirodalom oligarcháknak, hiszen befolyásuk anyagi javaikat kihasználva az élet minden szintjére kiterjedt, alapvető meghatározóivá váltak a politikai és gazdasági életnek. Anders [1999], 64-78. old.

A GDP 1996-ban az 1990. évinek közel 50%-a volt, és a csökkenés lényegében azóta is tart. Ennek a visszaesésnek alapvető generátora az ipari termelés rohamos visszaesése volt, amely 1996-ban több mint 50%-ot tett ki. Különösen hatalmas a visszaesés a hadiiparban, amely lényegében az orosz ipar húzóágazata volt a hidegháború alatt, valamint az azt követő korszak éveiben. A termelés drasztikus csökkenésének számos oka volt, így pl. elmaradt az ipari szektor strukturális átrendezése. 1996-ra az orosz vállalatok 40%-a veszteséges volt, ötöde csőd közelében állt. Mivel a csődtörvény, amelyet már 1992-ben bevezettek, gyakorlatilag nem működött, ezen vállalatok szanálására egyáltalán nem is volt lehetőség. A „gorbacsovi” reformok óta tart az ország tudományos-technikai, innovációs potenciáljának csökkenése, a technológiai hanyatlás, továbbá vegetálnak a tudományos kutatási háttérrel igénylő termelő szektorok is.¹

Alapvető problémává vált az orosz ipar magas tőkeigénye, azonban ennek kezelésére vajmi kevés lehetőség volt. Fő okát a tőkebefektetések, és alapjában a beruházások folyamatos csökkenése jelentette. 1997-re ezek mértéke az 1990-es szint egynegyedére csökkent és növekedésükre a külföldi bizalom hiányában egyelőre nincs túl sok esély. Nemcsak a külföldi, hanem a hazai befektetések is csökkentek, ez azonban az orosz vállalkozói réteg tőkehiányával és alacsony befektetői kedvével magyarázható, valamint azzal, hogy pár év alatt több százmilliárd dollárnyi összeg került külföldi magánszámlákra ahelyett, hogy a gazdasági életben felhasználták volna.

Jelentős, sőt az orosz gazdaság jelenlegi helyzetét alapvetően befolyásoló tényező a nemfizetések, a barter-csereügyletek és egyéb „pénzkímélő” elszámolások alkalmazása volt. Óriási méreteket öltöttek a vállalati körbetartozások, valamint a vállalatok állammal szembeni tartozásai. Az 1992-es „GAJDAR-reformkorszak” hiperinflációs törekvései a különböző adókedvezmények révén mindezeket csak tovább ösztönözték. Megfelelő törvényi szabályozás – egységes, minden régióra kiterjedő adókodeks – hiányában folyamatosan akadozott az adóbehajtás rendszere. Az orosz gazdaság a különböző külföldi pénzügyi szervezetek által rendelkezésre bocsátott hitelek nélkül lényegében működésképtelenné vált volna.

A „gazdasági reformoknak” több kárvallottja volt, mint nyertese. Az orosz társadalomnak csak 10%-a tudott az új piaci követelményeknek megfelelni, a maradék 90%-nak a nincstelenség, a szegénység, a munkanélküliség nyomasztó tudatával kellett szembenéznie és megbirkóznia a hétköznapi élet gyötrelmeivel. A sorozatos elbocsátások, az egyre szembetűnőbb társadalmi különbségek, az életminőség meredek romlása felháborodott tömegmegmozdulásokhoz vezettek. Ezek azonban összességükben sem voltak elegendőek a mindenkori államvezetés, illetve az elnöki hatalom megdöntéséhez. Igaz ugyan az is, hogy még viszonylag rövid idő telt el a rendszerváltozást követően, a nép feltehetően még bízott a fényes demokrácia, a jóléti állam megvalósulásában. (Az igazi, társadalmat sújtó folyamatok még nem játszódtak le.)

Oroszország azonban nemcsak a belpolitikában, a belgazdaság szintjén, hanem globális szinten is súlyt veszített. Világ gazdasági részesedése a Szovjetunió felbomlását követően folyamatosan csökkent, a '90-es évek közepére lényegében megegyezett Hollandiáéval – 1% körüli –, ami ha csak az ország földrajzi adottsá-

¹ Szilágyi [1999b].

gait tekintjük, erősen meglepő. Ezt a sokkhatást fokozta a „csecsenföldi kudarc”, a hadsereg és vezetőinek teljes kudarca, valamint az egyre jobban érezhető nyugati befolyás. Lényegében a gorbacsovi fordulat óta megfigyelhető a Nyugat aktív szerepvállalása az orosz gazdaság életében. Igaz, ez a költségvetés krónikus hiányának betömésére szolgáló hiteleken kívül legfeljebb szaktanácsokat és egyre növekvő befektetői bizalmat jelentett. Ez utóbbi nem elhanyagolható, hiszen ez az alapja a befektetések növekedésének, ami egyelőre még nem figyelhető meg, azonban megfelelő intézmények és törvényi szabályozás híján – még nincs szabad földtulajdon – a gazdaság egészére kevésbé van pozitív hatással¹.

A rendszerváltás hivatalos célja és egyben fő irányvonala az orosz gazdaság nyitása volt, ami a WTO-konform rendszerek bevezetését jelentette volna – vámpok, pénzügyi intézmények, törvényi szabályozások, liberalizálás –, azonban a továbbra is működő szovjet típusú költségvetési rend – szubvencionálás, teljes nemfizetés –, valamint a külkereskedelem funkciójának átértékelése² ezt nem tette lehetővé. Születtek különböző partnerségi megegyezések nyugati és világszervezetekkel (EU, NATO, OECD), de ezek jelentősége a gazdaság működése szempontjából csak csekélynek tekinthető.

Itt lényegében el is jutottunk cikkem kiindulópontjához, az orosz gazdaság helyzetéhez a ‘90-es évek második felében, az ezredfordulón.

Oroszországban 1995 áprilisától, a jegybank függetlenségét biztosító, akkor meghozott intézkedésektől, majd az azt követő kiegészítő, új, fiskális politikai fordulattól kezdve, megfigyelhetővé vált a gazdaságpolitikai vonalvezetés stabilizálása, valamint ezen új irányvonal érvényre jutása, amely nagymértékben függetlenedett a politikai fordulatoktól. BORISZ JELCIN elnök 1996. júniusi újraválasztása és az 1997-es kormányátalakítás új lendületet adott a rendszerváltás reformtörekvéseinek, így az intézményi átalakításoknak, a stabil pénz, a liberális piac és a magántulajdon által megalapozott gazdasági fejlődésnek.

Az 1995-ben felállított, majd 1997 tavaszán átalakított kormány új, négy évig terjedő, gazdasági reformtervezetet fogadott el, melynek mottója „Rosszija: cselovek, szemja, obszesztvo, goszudarsztvo” (Oroszország: az ember, a család, a társadalom, az állam) lett.³ A reformprogram fő célja a rendszerátalakító lépések tényleges megtétele, az állami tulajdon privatizálása volt, a szerződések kötőerejének, a részvényesi jogok vállalatvezetéssel szembeni védelmének, megerősítésének, a nemzetközi szabványoknak megfelelő számviteli előírások bevezetésének, a földmagántulajdon, szabad földforgalom biztosításán keresztül.⁴ Mivel ez az új program elválaszthatatlan elődjétől, azaz a „Reformi i razvityie rosszijszkoj ekonomiki v 1995-1997 godah” (Reformok és az orosz gazdaság fejlődése az 1995-1997-es évek-

¹ A korábban már említett „zálogos privatizáció” sem a külföldi befektetői köröknek, hanem sokkal inkább a már így is hatalmas vagyonokkal rendelkező oligarchikus személyeknek kedvezett. Ezek viszont a tőkeszerzésen túl nem gondolkoztak szerkezetátalakításokban, a vállalati szektor reformjában, versenyképessé tételében.

² A külkereskedelem, mint költségvetési bevételi forrás és nem, mint makrogazdasági szabályozó működött. Ez a fejlett nyugati államokban már a XX. század elején a két világháború között lezajlott hatalmas gazdasági világválság idején (1929-1933) kialakult, így a lemaradás meglehetősen nagyra bizonyult.

³ Sztruktúrnya [1997].

⁴ Csaba [1997].

ben) reformtervezettől, ennek figyelembevételével röviden ismertetem eredményeit: nagy lépéseket tettek az orosz gazdaság liberalizálódása felé; a privatizáció 1995-1996 közötti megvalósításának köszönhetően, valamint hatalmas külföldi hitelek bevonásával alapszintre sikerült stabilizálni Oroszország pénzügyi helyzetét, kialakulóban volt a működőképes, szilárd bankrendszer; 1996-ban végbement a lakosság életszínvonalának stabilizációja; sikerült leszorítani a munkanélküliek számát.

Azonban nemcsak pozitív hatásai voltak ezeknek a reformoknak: nem sikerült végrehajtani a termelés, illetve a gazdasági növekedés stabilizációját; a fiskális egyensúly megvalósítására tett erőfeszítések eredménytelennek bizonyultak; egy helyben állt a szektorális szerkezetátalakítás, valamint a beruházások továbbra is csökkentek; fennmaradt a gazdaság erőteljes dollarizációja; hihetetlen mértékben megnőtt az árnyékgazdaság szerepe. Az 1997-ben átalakított új kormányzat ezeket a hiányosságokat kívánta bepótolni, igaz, számos esetben csak programszinten. Alapvető kérdés maradt, hogy az új, viszonylag stabil kormányzatnak mennyi ereje és energiája marad a folyamatos pénzügyi tűzoltómunka (költségvetési hiány kezelése, antiinflációs intézkedések, rubelárfolyam stabilizálása) mellett és azon túl az ilyen nagyobb léptékű intézményi és strukturális reformokra.

1996 végére a gazdaság bizonyos szféráit sikerült viszonylagosan stabilizálni, 1997-ben pedig minőségi változások mentek végbe az orosz gazdaságban. Ennek tudható be a WTO és Oroszország egymáshoz közeledése, a külföldi befektetők visszatérése (jellemző azonban, hogy ez a korábban kimenekített tőke részleges visszatérését jelentette, s nem új befektetői körök megjelenését), valamint az IMF-hitelek folyósítása is az 1997-es év folyamán. Történt elmozdulás a csőd szélére, azonban ez még mindig kevés volt. Jellemző erre a periódusra, hogy a kimondottan pozitív eredményeket a monetáris szférában, azaz a rubel árfolyamának stabilizálásával és az infláció jelentős mértékű visszaszorításával érték el.¹ Ezek következménye volt az is, hogy 1998 januárjában két nullát elhagyva, bevezették az új, konvertibilis rubelt. Valamelyest csökkent az államháztartás hiánya is, ez azonban csak időleges eredmény volt és a költségvetés kiadási oldalának jelentős mértékű lefaragásából eredt – a barter-kereskedelem és a nemfizetések továbbra is meghatározó szerepet játszottak. A külföldről beáramló hitelek nem szolgáltak semmilyen reformcél, azokat az állam saját adósságainak kifizetésére, valamint a szigorú monetáris politika fenntartására használta fel, még akkor is, ha azt egyes intézményi rendszerek fejlesztésére, reformjára nyújtották. Ezzel párhuzamosan a reálszférában továbbra is fennmaradtak az év eleji viszonyok: elmaradt az ipari szerkezetváltás, az év végére a mezőgazdaság a teljes összeomlás szélére került, a veszteséges vállalatok száma nem csökkent, a bankszektor képtelen volt ellátni vállalatfejlesztő feladatait, továbbra is a gyors tőkeszerzési vágy mintapéldái maradtak. Olyan helyzet alakult ki, amelyben az állam félt jelentősebb változtatások megvalósításától, ugyanakkor azok hiánya egyre negatívabb hatást váltott ki a már megreformált szférákban, így a monetáris szférában is.

¹ Az orosz tőzsde 1997-ben kiemelkedő eredményt ért el, valamint ezzel párhuzamosan, Oroszország nemzetközi megítélése is jelentős mértékben javult. A legnevesebb auditáló cégek – Standard's & Poor, Moody's – Oroszországot a jó befektetési lehetőségekkel rendelkező országok közé sorolták.

Ezt a helyzetet természetesen csak nehezítette a bűnözés, a korrupció, a bürokrácia hatalmának növekedése, a társadalom egyre erősödő elégedetlensége, a rendszerváltásban, hatalmasságok (oligarchák, államférfik, régióvezetők) „szélhámosságaiban” való csalódottsága.

1995-ben és 1996-ban jelentős politikai változások mentek végbe a politikai életben. A társadalom egy újabb lehetőséget adott Jelcinnek és reformmembereinek, aminek köszönhetően nemcsak a demokráciát és a piacgazdaságot erősen támogató körök, hanem a Nyugat is megnyugodott. A jövőt tekintve lényeges azonban, hogy bár a törvényhozás továbbra is kommunista többségű maradt (ami a különböző reformtörekvések gyakorlatilag folyamatos akadályozását jelentette), de a régi nőnemklatúra mellett, számos új, fiatal reformpolitikus is helyet kapott a kormányban.¹ Javultak Oroszország külpolitikai pozíciói, így a NATO-bővítés tudomásulvételéért cserébe az orosz politikusoknak sikerült elérniük, hogy a G7 csoport – moszkvai szóhasználat szerint – politikai nyolcakká bővült, és azt is, hogy ígéretet kaptak az állami hitelezők Párizsi Klubjába való felvételre, illetve a Világkereskedelmi Szervezetbe történő 1998. végi bebocsátásra. Együttműködési megállapodás született az EU és Oroszország között az áru- és tőkemozgás felszabadításáról – vámok csökkentése, mennyiségi korlátozások enyhítése –, Oroszország lépéseket tett a FÁK-kal való együttműködés erősítésére a Nyugattal szemben, valamint az amerikai befolyás visszaszorításának céljából áttörés született Oroszország és Kína viszonyában is. Moszkva politikai és gazdasági jövője ekkor még olyannyira ígéretesnek tűnt, hogy nemcsak az orosz kormány, de az IMF is biztosra vette: 1997 Oroszországban az évtized első gazdasági növekedését produkáló esztendeje lesz és ez a növekedés stabilan folytatódik az elkövetkező években is.

1997-ben a gazdaság működésére egyre nagyobb nyomást gyakorolt az államháztartás hiánya, a külföldi tőkétől való függés (IMF-hitelek), valamint a beruházások és a modernizáció hiánya, illetve az egyre élesedő politikai szembenállás a kormány és a parlament között. A helyzetet tetőzte a már elmélyült délkelet-ázsiai válság, amely még 1997 októberében az orosz pénzügyi piacokon is jelentősen éreztette hatását.

1997. október 27-én a Dow Jones tőzsdeindex rekordmértékben esett vissza. Ezt a dátumot lehet tekinteni azon pénzügyi válság kezdetének, amely 1998-ban az összes 1997-ben elért pozitív makroökonómiai eredményt megváltoztatta. Az ilyen helyzetekben jellemző valutaleértékeléstől tartva, a szigorú monetáris politikát folytató jegybank, kitartva saját antiinflációs vonala mellett, a rubel árfolyamának leértékelése helyett – tévesen – a valuta védelme mellett döntött. Az orosz tőzsde, amely ezt megelőzően a világ egyik legfényesebb emelkedésén ment keresztül, s amely a világ egyik legjobb befektetésének bizonyult, közel 50%-ra esett vissza. A megromlott helyzetet csak tovább súlyosbította az 1997 novemberében végbement kormányválság, amelynek következtében a kormány végleg szakított a „fiatal reformerek” programjával, s ami a külföldi bizalom megrendüléséhez is vezetett.

1998-ra már elengedhetetlenné vált a rubel leértékelése, hiszen a gazdaság demonetizálása tarthatatlan szintre jutott, a költségvetésnek pénzre volt szüksége korábban kibocsátott államkötvényeiből származó kötelezettségeinek törleszté-

¹ Szilágyi [1999b].

sére. A rubelárfolyam dollárhoz való kiigazításának, a nemzetközi piacokon megfigyelhető nyugodtabb hangulatnak és az államkötvények kamatszintje biztosította nagyon jó profitszerzési lehetőségeknek köszönhetően, a befektetők lassan kezdtek visszavonulni az állampapírok piacára, s ez a GKO piacok gyors emelkedését eredményezte.¹ 1998. február és április között a piacokon stabilizációs folyamat indult meg. Számos olyan esemény zajlott le, amely megnövelte a külföldi befektetők bizalmát az orosz piacok felé (IMF hitelnyújtás a költségvetési deficit és a pénzügyi szféra megerősítésére, valamint a Párizsi Klub keretében megegyezés Oroszország és Nagy-Britannia között az orosz adósság részleges átütemezéséről²).

1998. március 23-án BORISZ JELCIN államfő az Orosz Föderáció egész kormányát leváltotta. Kezdetét vette Oroszország modernkori történelmének első, komoly kormányválsága, ami egyes elemzések szerint majd másfél évig, a PUTYIN-korszak kezdetéig tartott.³ SZERGEJ KIRIJENKO jelölését valószínűleg politikai megfontolásokból támogatták az elnök tanácsadói, nem támogatta viszont a parlament, és ez meglehetősen bonyolult helyzethez vezetett. (Ha Oroszországban a miniszterelnök személyét a parlament háromszor elutasítja, az elnöknek új jelöltet kell megneveznie, avagy feloszlathatja a törvényhozást.)

Kritikus helyzet alakult ki az állampapírpiacokon is, az államadósságok terén. A költségvetés ugyanis 1995 végétől rövid lejáratú állampapírok kibocsátása révén próbálta meg áthidalni krónikus hiányát. A kincstárjegyekben vállalt kötelezettségek azonban ez idő alatt aggasztó ütemben felhalmozódtak, ráadásul már nem a költségvetési hiány betömésére használták őket, hanem a lejárt papírok visszafizetését fedezték velük. Ez az ún. PONZI-módszer – kamatterhek fizetése újabb kölcsönökből.⁴ Más megközelítésben az orosz kormány már 1995 óta „piramisjátékot” játszott, amelynek alapja a folyamatosan, menetrendszerűen érkező külföldi hitelek, egy tönk szélén álló gazdaság, valamint krónikus költségvetési gondokkal küzdő állam volt, amely képtelen ellátni alapvető kötelezettségeit.

¹ Krízisz finanszovoj szisztyemü. IEPPP (www.iet.ru).

² Pozitív hangulatot teremtett az elnök, Borisz Jelcin és a kormány néhány lépése is. Az elnök bejelentette, hogy szigorítanak a költségvetési politikán, a kormány pedig kidolgozott egy 12 pontból álló társadalmi-gazdasági programot, amely tartalmazta a költségvetés javítását.

³ Az elnök döntését sokféleképpen lehetne értékelni. Egy azonban biztos, hogy a Csernomirgin-kormány tehetetlennek bizonyult a reformok, egyben saját programtervezetének megvalósításában. A gazdaság folyamatos depresszióban volt, a korrupcióval, bűnözéssel, a régiókkal a kormány nem tudta felvenni a harcot, a bürokrácia letörése inkább annak megerősödését hozta, az oligarchák a hatalom fölé kerültek, intézményi reformokra nem került sor, a társadalmi feszültségek fokozódtak, az állam inaktívnak, gyengének bizonyult, szerepe az ország irányításában minimálisra csökkent. Az is feltételezhető, hogy Jelcin már a két év múlva esedékes elnökválasztásra koncentrált, és a menthetetlennek tűnő helyzetet olyanokra bízta, akik elméleti alapon már megtervezték a gazdaság reformját. Az mindenképpen az elnöknek kedvezett volna, ha az új kormánynak sikerült volna elkerülnie az összeomlást és ténylegesen, hatalmas áldozatok árán megvalósítania a gazdaság átfogó reformját. (pl. a Bokros-csomag Magyarországon) Sikertelenségük esetén viszont, azok tehetetlenségére hivatkozva, különösebb visszhang nélkül egy újabb kormányátalakítást hajthatott volna végre.

⁴ Szabó [1999].

További problémát okozott, hogy nem csak az állam, hanem a bankok is ilyen piramisjátékot játszottak, igaz a cél ez esetben a tőkeszerzés volt.

Május közepétől kezdve, a kormány beiktatását követően a válság jelei újra erősödtek, aminek betudható az állami értékpapírok árfolyamainak roppant mértékű visszaesése. Annak ellenére, hogy a pénzügyi válság tovább terjedt a pénzügyi piacokon, a kormány csak lassan, egy új krízisellenes programmal reagált a helyzetre, és továbbra sem tudott következetes politikát folytatni – az állami duma folyamatos bojkottjának köszönhetően –, és ez végleg elmélyítette a válságot.

A költségvetés katasztrofális helyzetben volt. A hatályos bér- és egyéb fizetési kötelezettségei messze meghaladták a kincstárba befolyt összegeket. Meglepő, hogy a jegybank és a kormány még ebben a feszült szituációban is kitarított a szigorú inflációs politika mellett, és továbbra sem döntött a pénzkibocsátásról, valamint ezzel párhuzamosan a rubel leértékeléséről. Június 23-án megállapodás született az IMF és Oroszország között egy 670 M USD összegű segély folyósításáról, amelyet azonban a Duma a feltételek teljesíthetlenségére, azok társadalmi hatásaira hivatkozva nem szavazott meg. Ezt követően, a feszült pénzügyi helyzetre való tekintettel július 13-án újabb megállapodás született az IMF, az IBRD, Japán és az orosz kormány között egy 22,6 Mrd USD-os pénzügyi hitel biztosításáról¹. (A hitel folyósításának függvénye számos IMF követelmény betartása lett volna, azonban részben a kommunisták bojkottja, részben a megfelelő eszközök hiánya miatt ezeket nem tudták teljesíteni.) Ezen felül egy sor egyéb folyamat is aláásta a stabilizációs törekvéseket, mint pl.: a strukturális reformok lassúsága; a kedvezőtlen külső hatások; a folyamatos tőkekiáramlás; a folyamatos politikai válság²; a bankrendszer válságának elmélyülése.

A pénzügyi helyzet július-augusztus hónapokban erősen megromlott, amelyet egy azonnali gyorssegély folyósításán keresztül képes lett volna továbbra is fenntartani, azonban erre az adott szituációban nem kerülhetett sor. A végső megoldás, amelyet már jóval korábban végre kellett volna hajtani, a rubel leértékelése volt. Ennek megfelelően augusztus 17-én KIRIJENKO kormányfő bejelentette a rubel 25%-os leértékelését és az ezzel megegyező árfolyamsáv módosítást, amely így 6,1 rubel/dollár szintről 9 rubel/dollár szintre változott, 90 napos moratórium létrehozását a nem állami orosz bankok külső adóságának törlesztésére, ami azonban a folyó külkereskedelmi ügyletekre nem vonatkozott, valamint a GKO-OFZ államkötvényekből származó, mintegy 40 Mrd USD-nyi kötelezettségek egyoldalú átütendezését³. Az augusztusi intézkedések első komoly következménye egy újabb kormányválság kezdete volt⁴, amelyet követett az IMF-fel kötött stabilizáci-

¹ Szabó [1999], 19-26.o.

² Ludvig [1998], 1-16.old.

³ KOPINT [1998], 65-72. old.

⁴ A döntés egyértelmű, a májusban felállított kormány nem volt képes megoldani a válságot, gyengének bizonyult. Meg kell azonban jegyezni, hogy az augusztusi intézkedések elengedhetetlenek voltak, még ha jelentős társadalmi feszültségekhez is vezettek. Az elnök nem engedhette, hogy egy, a társadalom szemében bukott kormány maradjon hatalmon. Szükség volt egy új, az intézkedések hatásait kezelni képes kormány felállítására, amely újabb eleme volt az utódlásért folytatott elnöki „játéknak”.

ós hitelről szóló megállapodás semmissé válása¹; a pénzpiacok, a tőzsde teljes összeomlása; az orosz bankrendszer válsága; szociálpolitikai következmények; világgazdaságban való további marginalizálódás.

Azt, ami 1998 augusztusában Oroszországban történt, sokféleképpen meg lehetne fogalmazni. Az alapfeltevés szerint, amelyet maga az orosz kormány is hirdetett a Nyugat felé, egyszerű pénzügyi válság ment végbe, melynek kezelése a megfelelő intézkedések végrehajtásával gyorsan stabilizálni fogja az ország gazdaságát, és folytatódhat az 1997-ben tapasztalt gazdasági növekedés. A valóság ennél komolyabb problémákat tükrözött, melyet még a megfelelő utóintézkedésekkel sem lehetett kezelni. Egy olyan válság utolsó, mondhatni robbanási pontja volt 1998 augusztus 17., amely véleményem szerint már bizonytalan ideje tart Oroszországban, és kiterjedt az élet minden szintjére. Ez olyan mély és szövevényes történet (jó esetben) záró momentum, amely valahol az orosz civilizáció kialakulásánál kezdődött és számos mélypontra keresztül, most egy újabb mélypontjához jutott. Természetesen nem történelmi, hanem inkább gazdasági értelemben véve mélypont, amelyre eddig még nem volt példa Oroszország múltjában. Nemcsak a pénzügyi (adósság, valuta, bankrendszer), hanem a reál-, ezen belül is a termelési, beruházási, valamint részben a szociális szféra csődje ment végbe. Annak a reformtörekvésnek a mélypontja, amely az orosz gazdaság normalizálását volt hivatott megvalósítani. Miként beszélhetünk azonban reformtörekvésekről, ha a reformok összehatásukat tekintve meg sem valósultak? Ott, ahol nincs nemzeti összefogás², ahol a piacgazdaság megvalósítása csak szűk körök érdeke, amelyek ki tudták használni az orosz viszonyok (korrupció, maffia, barter) biztosította „rózsás” lehetőségeket, ott hogyan is valósulhatna meg a demokratikus jogrend, a jóléti állam, a működő piacgazdaság. Meglepő objektivitással fogalmazta meg GRIGORIJ JAVLINSZKIJ – az orosz liberalista Jabloko párt elnöke – budapesti látogatásán az oroszországi helyzetet: az 1992 óta folytatott gazdaságpolitika fő célja az infláció letörése, karbantartása, a rubel árfolyamának stabilan tartása és a politikai hatalom megtartása volt, ami sikerült is. Azonban nem szerepelt a reálszféra szerkezeti átalakítása (piacorientált, versenyképes, az állam számára is nyereséget termelő vállalatok létrejötte, az életképtelenek szanálása, a technológiai fejlesztések, újító jellegű beruházások, tőkebefektetések stb.).

Mégsem hiszem, hogy ezzel meg lehetett volna előzni az augusztusi eseményeket. Ha nem is így, de más formában, egy alternatív válság valósult volna meg (szociális szféra összeomlása a reálszféra átalakításából egyenesen következő munkanélküliség-robbanásnak köszönhetően), amelynek kezdete nem 1992, hanem egy meghatározatlan körülmény, valamiféle „eleve elrendelés”, ami behálóz-

¹ A júniusi-júliusi események során megroppant nyugati bizalom jó ideig hátat fordított az oroszországi eseményeknek.

² A politikai körök sem képesek konszenzusra jutni a jövőt illetően. Fontosabb az egymás lejáratására, befektetésére, a hatalom megszerzésére indított politikai harc, mint az összefogás egy „szebb jövő felé” Igaz, itt ismét fel lehetne tenni a kérdést, hogy kinek a jövőjéről van is szó akkor, amikor az Oroszországban, a rendszerváltást követő időszakban végbement változásokat elemezzük.

za az orosz életet, az orosz identitást¹. Nem meglepő tehát az a vélemény, miszerint az „orosz sikertörténet” katasztrófális összeomlás felé vezet, amelyen csak és kizárólag a „csoda” segíthet.² Természetesen ennek a csodának a természetét nehéz lenne meghatározni, de valószínűsíthető, hogy nem külső, hanem sokkal inkább belső, az orosz civilizációban meglévő erők megnyilvánulása lehet. Az, hogy megtörténik-e a csoda, a jövő titka marad, mindenesetre, okulva a helyzet súlyosságából, van remény a katasztrófából való kilábalásra.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a „rendteremtést”, „konszolidációt” és a „stabilizációt” egy új, sokkal erősebb államapparátusnak kell megvalósítania.³ Az augusztusi válság talán legfontosabb hatása az állam gyengeségének, cselekvésképtelenségének megvilágítása, amely „államapály” már a '90-es évek eleje óta folyamatosan tart. Égetővé vált egy új, az állam szerepét megerősítő, feladatait ellátni képes – „államdagályt”, erős állam funkciót megvalósító – kabinet és egyben elnöki hatalom kialakítása.⁴

Positív változást JEVGENYIJ PRIMAKOV szeptemberi miniszterelnöki kinevezése hozott, amelynek következtében nem ért véget a válság, viszont viszonylagos megnyugvást hozott a befektetői, valamint a parlamenti körökben. (CSERNOMIRGYIN kormányfői kinevezését a Duma még augusztusban leszavazta, így az elnöknek új jelöltet kellett állítania.)⁵

Az új kormány fő célja a jelenleg működő gazdaságpolitika irányvonalának megváltoztatása, a társadalmi béke megőrzése volt, az viszont nyilvánvalóvá vált, hogy PRIMAKOV egyelőre a jecini orosz államhoz kirendelt csódbiztos szerepét kénytelen eljátszani, s mihelyt sikerül a kormánynak szanálni az orosz államot, kezdetét veszi az állam újjáépítése, az önerőre támaszkodás, a válság tényleges kezelése.

Értékelve a PRIMAKOV-kabinet több mint féléves munkáját, elmondható, hogy az beváltotta a hozzá fűzött reményeket és várakozásokat. Megmaradt az átmenetiség szintjén és határozott döntéseket a gazdaság egészére nézve nem hozott. Természetesen, a kormány számos gazdasági és politikai korlátba ütközött (az 1998-as augusztusi válság következményei, a nyugati hitelezők háttat fordítása), bizonyos lehetőségeket azonban nem tudott kihasználni (folyamatosan emelkedő világgiazi árak). Eredménye, hogy sikerült stabilizálnia a pénzügyi szférát, elkerülte a hiperinflációt, stabilizálta a rubel árfolyamát, normalizálta az államháztartás helyzetét. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy ezek az augusztusi intézkedések közvetlen következményei voltak, a primakovi intézkedések csak gyorsító célt szolgáltak. A kabinet nem rendelkezett mindenre kiterjedő gazdaságpolitikai programmal, igaz, annak megvalósításához az eszközök sem álltak rendelkezésre. Nem mertek a szerkezetátalakításba belekezdeni, kiiktatni az államháztartási kiadásokból a közüzemi díjak és a veszteséges vállalatok szubvencionálását, csak

¹ Az egyszerűség kedvéért, a továbbiakban „augusztusi válságként” szeretném tovább vizsgálni az eseményeket, az augusztusi intézkedések eredményeit, azok hatását a gazdaságra, valamint a politikai élet további alakulását, az elnök újabb lépéseit.

² Szilágyi [1999a].

³ Szilágyi [1999b].

⁴ Csaba [1999b].

⁵ Krízisiz finanszovoj szisztyemü, IEPPP (www.iet.ru).

korlátozott mértékben nyúltak a bankópréshez, amely gazdaságélénkítő hatása ellenére hiperinflációs veszélyeket hordozott. Nem hajtotta végre a bankrendszer szanálását és az ezzel kapcsolatos pénzügyi intézmények működési feltételeit sem biztosította. Annak ellenére, hogy az állam belső adósságállományát a bér- és nyugdíjhátralékok kifizetésével bizonyos mértékben csökkentette – enyhítve a társadalmi feszültségeket is –, a közel 150 Mrd USD-t kitevő külső adósság sorsáról nem tudott dönteni, nem született megállapodás annak átütemezéséről, valamint újabb hitelek folyósításáról sem¹. Nem ment végbe a gazdaság stabilizációja sem!

Mint azt már korábban jeleztem, 1998 nemcsak pénzügyi összeomlást, hanem a reál- és szociális szféra teljes depresszióját hozta az orosz gazdaság modernkori történelmében. A makrogazdaság teljesítményét megvilágító összes mutató a teljes csőd szélére került gazdaság képét mutatta. Az okokat számos megközelítésben meg lehet találni, azonban ezek zűrzavaros rendszere már önmagában bonyolult helyzetet teremtett. Társadalmi megközelítésből az derül ki, hogy az orosz nép, belefáradva a politikai harcokba, az eluralkodott korrupcióba, az egyre hatalmasabbá váló oligarchák, az elnöki hatalom kénye-kedve teremtette ideiglenes intézkedésekbe, a reformpolitikások folyamatos liberalizmusa, és az azt minden eszközzel megakadályozó kommunista ellenagitáció teremtette politikai instabilitásba, a gazdaság összeomlása eredményezte társadalmi nyomorba, saját, természetes útját választotta a fennmaradásnak. Ez a jogos elfordulás a „rendteremtést”, demokráciát és jóléti államot hirdető kormányoktól eleve azok törekvéseinek kudarcát, meg nem valósíthatóságát eredményezte. A politikai megközelítést alapul véve, a teljes zűrzavar, az állam szerepének csökkenése, gyengülése az elhatalmasodó bürokráciával szemben, a rendszerváltozást megvalósítani hivatott politikusok korrumpálódása, így a normális viszonyok megteremtésének kudarcra, az elnöki hatalom „betegeskedése”, meggondolatlan, ösztönszerű intézkedései, a régiók vezetőinek és maguknak, a régióknak függetlenedése a központtól semmiképpen sem tekinthetők a demokrácia és piacgazdaság megvalósítását meghirdető politikai összefogásnak.

A gazdasági megközelítést alapul véve elmondható, hogy ami Oroszországban történt, az durva megközelítésben is egy kb. másfél éve elindult reformfolyamat csődje, annak lassúsága, következetlensége és megvalósíthatatlansága miatt. Ez a csőd behálózta a gazdaságot és a korrupció, valamint a bürokrácia eluralkodása mellett csak nehezen megváltoztatható „probléma-gócokat” teremtett. Ilyenek például a barter-kereskedelem, a természetes árucseré – az élet minden egyes szintjén jelen vannak –, a nemfizetések elterjedése, a teljes szerkezetátalakítás hiánya, amely egy működő piacgazdaság alapfeltétele, a „kapzsi” tőkeszerzés, beszűkülő külkereskedelem, a beruházások még a minimálist sem elérő szintje, a külföldi bizalom, így annak értelemszerű befektetéseinek hiánya, megroppant szociális szféra, jogbizonytalanság, jogi szervek korrumpálódása, döntéshozatali csődje. Hiányoznak továbbá a reformokat segítő intézményesülések, a bankrendszer totális csődbe került, a költségvetés deficitje krónikussá vált, roppant méretet öltöttek az állami adósságok, valamint az, ami alapja ezeknek a felsorolt

¹ Ludvig [1998], Csaba [1999b], Szilágyi [1999a].

problémaköröknek, a következetes, azonban jelentősen elcsúszott gazdaságpolitikai irányvonal.

A következetességnek az eredménye az infláció kezelése, a rubel árfolyamának stabilizálása, valamint az augusztusi eseményeket megelőző aktív nyugati szerepvállalás, amely azt követően jó időre elfordult az orosz gazdaságtól. Az is tény, hogy „fél szemmel” még mindig a helyzet normalizálódására vár, hogy újra megvetesse lábát a sokat ígérő orosz piacokon. A jövő legfőbb kérdése, hogy sikerül-e a beteg pontokat meggyógyítani – a már gyógyuló pontokat azok szolgálatába állítani –, kialakul-e egy következetes politikát folytató, erőskezű, önerőre támaszkodó államapparátus, amely függetleníteni tudja magát a korrupt bürokrácia és a „félkriminális” oligarchia befolyása alól, és a társadalmi szempontokat szem előtt tartva, megkísérli a rendteremtést Oroszországban.

1999 elejére a fentiekkel ellentétben, a politikai életben viszonylagos stabilitás alakult ki 1998-hoz képest. A PRIMAKOV-kormány továbbra is élvezte JELCIN, valamint a Duma és a nép bizalmát, igaz ugyan, hogy ez is csak időlegesnek bizonyult. Az első negyedév végére a politikai élet ismét megrengett („impeachment” procedúra, JELCIN folyamatos betegeskedése stb.), melynek végeredménye egy újabb kormányváltás lett. 1999. május 12-én BORISZ JELCIN menesztette PRIMAKOVot miniszterelnöki posztjáról, s helyére SZERGEJ SZTYEPASINT, a korábbi belügyminisztert nevezte ki ügyvezető miniszterelnökké. Azonban mielőtt még komolyabb gazdasági eredményeket mutathatott volna fel a SZTYEPASIN-kormány, négy hónappal a kinevezését követően, mint oly sokszor Oroszország modern történelmében, az elnöki hatalom ismét beleszólt a folyamatokba¹. 1999. augusztus 9-én BORISZ JELCIN váratlanul menesztette a SZERGEJ SZTYEPASIN vezette kormányt, s egyidejűleg VLAGYIMIR PUTYINT, a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) igazgatóját jelölte a miniszterelnöki posztra. Másfél éven belül ez már a negyedik kormányváltás volt Oroszországban, és SZTYEPASIN menesztését adott esetben semmi sem indokolta. Ha a menesztett kormány politikai és gazdasági 80 napos tevékenységét vesszük figyelembe, úgy a kormányváltás oka érthetetlen, hiszen mind a Nyugat, mind az orosz gazdasági körök pozitívan fogadták SZTYEPASIN gazdaságélénkítő intézkedéseit. Ez alatt a fentebb említett stabilizációs jelenségeket a gazdaságban, a pénzügyi szférában, az államháztartásban, valamint az 1998-as pénzügyi válság óta első ízben az IMF-fel sikeresen megkötött hitelmegállapodást és a Párizsi Klubbal a külső adósságok részleges átütemezésére vonatkozó megegyezést értem.

Valószínűsíthető, hogy VLAGYIMIR PUTYIN kinevezésének nem gazdasági jelentősége, hanem politikai célja volt. Ezt támasztja alá PUTYIN azon kijelentése is, amelyben hangsúlyozta, hogy nem lesznek alapvető változtatások a minisztériumok élén, kiváltképp a pénzügyi blokkban nem: csak három tárca élén történt változás.² Egyre egyértelműbbé vált, hogy a kinevezése óta egyre közkedveltebbé váló miniszterelnök lesz JELCINnek és „családjának” jelöltje a 2000 nyarán esedékes államfői választásokon, és ezzel lényegében lezárul az a „sakkjátszma”, amelyet az elnök saját utódlása érdekében játszott.

¹ Vida [1999a].

² Vida [1999a].

Az mindenesetre tény, hogy Oroszországban a „kemény kéz” szerepe ösztönző hatású, képes nemzeti összefogást generálni. Az orosz ember számára, ha csak a cári hatalom hosszú fennállását is vesszük alapul, mindig szükség volt egy erőskezű, határozott vezetőre, akinek személye a politikai zűrzavarban még nem korrumpálódott. Az ilyen típusú vezetők, mint például SZTÁLIN is, jelentős társadalom-ösztönző képességekkel rendelkeztek a múltban, függetlenül ideológiai beállítottságtól, szokásoktól, személyiségtől, tettektől. Az is valószínűsíthető volt, hogy az új kormányfő képes lesz az „államdagály” megvalósítására, a korrupció, a bürokrácia, valamint az oligarchák letörésére, és így megteremtődhet a gazdasági fejlődés egyik alapkövetelménye. Az önerőre való hagyatkozás PUTYIN személyében, aki az orosz államhoz oly hű KGB (FSZB) munkatársa volt, ténylegesen tette őt és esetleges elnöki kinevezését követően, az orosz hagyományokra támaszkodva megteremti Oroszország újbóli felemelkedését, a nemzetközi elitbe való visszakerülését. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy PUTYIN kormányfői kinevezését követően lényeges intézkedéseket nem vezetett be. Új gazdasági programot eleinte nem hirdetettek meg, a gazdaság stabilizációja továbbra is a KIRIJENKO-kormány által felállított irányvonal alapján folyt. Megfigyelhető volt a különböző lobbyk, oligarchák és JELCIN „családjának” a háttérbe szorulása. Igaz, itt meg kell említeni a szeptemberben kirobbant és nagy vihart kavart korrupciós botrányt, amelyben magának az elnöknek a személye is jelentősen kompromittálódott.

Mindezeken felül a politikai életet az 1999 decemberében esedékessé vált országos parlamenti választásokra, valamint az egyre egyértelműbb eredményt hozó 2000-es elnökválasztásra való felkészülés is jellemezte.

Mintegy 60%-os részvételi arány mellett 1999. december 19-én megtartották az alsóházi parlamenti választásokat, melynek tétje a megszerezhető listás és egyéni választókerületi mandátum volt. Ezzel egy időben, Moszkvában polgármesteri választásokat is tartottak, melyet JURIJ LUZSKOV 70% feletti eredménnyel fölényesen megnyert. A listás választásokon meglepő eredmény született: a kommunista párt csak 0,7%-kal tudta megelőzni a 23,6%-ot elnyerő Jegyinsztvo pártot. A harmadik helyen az OVR végzett a vártnál rosszabb, 12%-os eredménnyel. Őt követte az SZPSZ 8,7%-kal, a Jabloko 6,1%-kal és a ZSIRINOVSZKIJ által vezetett LDPR 6%-kal. Az egyéni kerületekből a kommunisták 43-46 jelöltje, az OVR 30 egyéni jelöltje, a Medvegy az SZPSZ, a Jabloko és LDPR viszont csak jóval kevesebb jelöltje jutott be a parlamentbe.

Az eredmények alapján elmondható, hogy a kommunista párt ismét a legnagyobb frakcióval rendelkezett a parlamenten belül, azonban a hatalmi viszonyok sokkal kiegyenlítettebbé váltak. Valószínűsíthető volt, hogy a liberális pártok összefogása esetén az új kormánynak nagyobb lehetősége lesz programjának keresztülvételére, mint a korábbi kabineteknek. Az is látszott, hogy Oroszországban egyre nagyobb szerepet kapnak a „fiatalok” a politikai életben. Lényegében ezt támasztja alá az is, hogy a választásokat követően 1999. december 31-én JELCIN tévéközleményében lemondott elnöki posztjáról és PUTYINT nevezte ki ügyvezető elnöké. A fentiek fényében elmondható, hogy 1999-ben jelentős mértékű stabilizáció volt megfigyelhető a politikai életben, elmozdulás látszott az „államapály” helyzetből az „államdagály” felé, amely pozitív hatást is gyakorolt a válságban lévő orosz gazdaságra.

1999-ben a politikai helyzet stabilizálódásával párhuzamosan megkezdődött a gazdaság és pénzügyi helyzet javulása is. A gazdaság konszolidálódott és bizonyos élénkülés is megfigyelhető, ennek szintje azonban rendkívül alacsony volt. Pozitív dinamikájú volt az ipari termelés és a GDP, amelyet mindenképp az export mennyiségbeli növekedése, az importot kiváltó ágazatok fejlődése alapozott meg¹. További javulást lehetett megfigyelni a reálszektor vállalatainak pénzügyi helyzetében, számos vállalat csődeljárása az új csődeljárási módszer alkalmazása révén megkezdődött. Az infláció alacsony szinten maradt. A rubel váltási árfolyama előrelátható és viszonylag stabil volt. (Az év folyamán 23 rubel/dollárról 29-30 rubel/dollárra változott.)

Megnőtt a költségvetésbe befolyó adók összege, javult az adóbehajtási rendszer működése. A kormány bérhátralékai csökkentek, valamint teljes mértékben kifizették az elmaradt nyugdíjakat. Lényegesen emelkedett a magánépítkezések száma, amivel párhuzamosan jelentősen lecsökkentek az ingatlanpiaci árak. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ezen pozitív tendenciák még nem voltak hosszú távúak, nem stabilak és jelentősen közrejátszottak ebben a már korábban említett nemzetközi piaci változások is.

Annak ellenére, hogy a befektetések dinamikája pozitív irányt mutatott, a befektetésekben minőségi változás nem történt. Továbbra is magas volt a gazdasági és a politikai kockázat, alacsony volt a befektetők bizalma, a bankok kevés szerepet vállaltak – továbbra is fizetőképtelen volt a bankrendszer egy része, magasak voltak a hitelek-kamatlábak. Folytatódott a tőkekiáramlás, amelynek következtében az országos valutatartalékait sem állították helyre. Nem tudták megállítani a mezőgazdasági termelés visszaesését sem, amelyet 1999-ben elsősorban az állattenyésztés ágazatában kialakult válsághelyzet okozott. Az ipari termelés bizonyos mértékben stabilizálódott, melynek alapvető oka valójában a rubel leértékelődése, a bérek-nyugdíjak meredek esése és az import megfelelőzése biztosította termelésnövekedés, semmint a szerkezetátalakítás, befektetések, beruházások ösztönözte növekedés volt.

Változás ment végbe Oroszország nemzetközi megítélésében, a Nyugattal fenntartott viszonyában és ezáltal az országba irányuló hitelek folyósításában. Az 1998. augusztusi események következménye a Nyugat újfajta, a hiteleket minimálisra csökkentő, „orosz”-stratégiája lett, amely várakozást, megfigyelést, szaktanácsadást, hiteltörlesztési tárgyalásokat, de leginkább az „önerőre” hagyatkozást jelentette. A cél Oroszország talpra állítása volt, hiszen a Nyugat is „nyugodtabb”, ha egy erős, jó piaci lehetőségekkel rendelkező ország kapcsolódik be a nemzetközi folyamatokba, mint egy gyenge, bel- és külpolitikailag instabil, veszélyes állam avatkozik bele az eseményekbe. Nemcsak a Nyugat, hanem Oroszország is ezen az úton indult el 1999-ben, igaz, egyelőre csak politikailag, viszont ez máris nagy előrelépésnek tekinthető.

1999. december 31-én BORISZ JELCIN lemondott elnöki posztjáról és PUTYIN ült az ügyvezető elnöki székbe. Ez a döntés valószínűsíthetően már 1999 augusztusában megszületett, azonban bejelentése még váratott magára. Ha a leköszönt elnök

¹ Jelentős mértékben hozzájárult a növekedéshez a hadiipar viszonylagos élénkülése okozta termelésnövekedés az egyéb ágazatokban, igaz ezek időlegessége kapcsolatban állt az elhúzó csecsen konfliktussal.

teljesítményét vesszük mérlegre, szembetűnő, hogy JELCIN „uralkodása” alatt Oroszország mind politikailag, mind gazdaságilag, mind társadalmilag összeomlott. Az évezred vége egy orosz liberális eszmék vezérelte kapitalista kiugrás kudarcát hozta, amely az 1998. augusztusi válságban öltött testet. Az is tény, hogy nem az eszme bukott el, hanem a megvalósítás csődje ment végbe. Olyan viszonyok teremtődtek, ahol az elnök kénye-kedve és egészségi állapota alapján dönthet állami kérdésekben, ahol a befolyásos körök szerepe kimagaslik a tényleges szakemberek köréből, ahol a személyes érdekek egymásnak tett kölcsönös ígéreteken keresztül valósultak meg, messze figyelmen kívül hagyva a köz, a nép akaratát. A nemzet elnevezés átértékelődött az államapparátus és az azt kiszolgáló bürokrácia, független oligarchák és régióvezetők, korrupt politikusok, hivatalnokok, bankárok, valamint a velük szemben álló nép fogalmaira. A kapzsiság, tőkészerzés, korrupció, szélhámosság, hatalommal való visszaélés egyfajta „rabigát” képezve eluralkodott az orosz társadalmon, összekuszálva annak kulturális, történelmi és sajátos értékeit. Az utóbbi másfél évtized ténylegesen ebben hozott roppant mértékű változást, ide jutott a korábban szebb napokat is látó orosz kultúra.

Az is igaz, hogy durva megközelítés lenne a rendszerváltást és következményeit okolni ezért, hiszen a folyamat már korábban, valahol a XX. század elején, a cári hatalom megdöntésével elindult. Azonban miként gondolhatta volna bárki is, hogy közel 80 év alatt Oroszországnak sikerülhet az, ami Nyugat-Európában majd két évszázadig tartott és még mindig nem tökéletes, még mindig emberfüggő. Éppen ez az, ami Oroszországban átértékelődött. Az ember, aki szabadnak született, aki szabad akarattal rendelkezik, aki a társadalom szerves része, akinek élete alapvető eleme egy rendszernek, amely lehet demokrácia, de akár diktatúra is. A különbség az, hogy az előbbiben az ember áll a központban, az utóbbiban viszont, mint egy funkcionáló, létező elem jelenik meg. A demokrácia megteremti alapfeltételeit az emberi létnek, szem előtt tartva annak igényeit, bizonyos szinten vágyait, szükségleteit. Egy rendszert teremt, amelynek feladata az ember ellátása, védelme, tanítása stb. Természetesen, ha ez a rendszer nem képes ellátni alapvető követelményeit már nem tekinthető funkcionáló egységnek, egy zűrzavar, amelyben maga az ember is elvesz. Hasonló jellegű zűrzavar alakult ki Oroszországban is az évezred végére. Egy, a feladatait ellátni képtelen demokrácia működik, amelyben funkcionálnak a démosz hatalmát feltételező alapvető politikai és társadalmi intézmények, azonban nem az ember, hanem bizonyos kapzsi tőkészerzési célokat képviselő érdekek uralkodnak. Érdekek, melyek 1917-től egészen 2000-ig alapvetően meghatározták a hétköznapi, a politikai, és a gazdasági életet. Azt, hogy kinek is az érdeke, nehéz lenne egy személyre degradálni, azonban semmiképpen sem tekinthetjük adott esetben a rendszerváltást követően meghirdetett demokrácia érdekének. Oroszország természeti, geopolitikai adottságait tekintve óriás, amely azonban talajt vesztett a XX. század végére. Kisiklott az átalakulás talaján és egyedi érdekek gyümölcsöző paradicsommá vált. Azonban a paradicsomnak is megvannak a maga szabályai, korlátjai, melyek átlépése, be nem tartása káoszhoz vezet – bűn, mégpedig önmaga ellen. Ilyen „bűnt” követtek el Oroszországban bizonyos érdekek, átlépve a szabályokon, azok fölé emelkedve, majd saját bűnük csapdájába esve. Ezt a bűnt meg lehet bocsátani, azonban elfelejteni nem lehet, és talán épp ez az, ami továbbviszi a változásokat, ami helyes

pályára állítja a kisiklott „orosz vonatot”. Ez a pálya a fejlődéshez, a demokráciához, a jóléthez vezet, azonban rengeteg akadálya van, melyek leépítésében nem az érdekeknek, hanem az embernek kell a középpontban állnia. Az is tény, hogy ez az út jelentős áldozatokat kíván, de csak ezen áldozatokon keresztül, ezek erejéből merítve lehet az alapvető célt megvalósítani.

Oroszország történelmében a vezető szerepe elengedhetetlen, és eszmei. Csak erős kézzel lehet ezt a hatalmas országot a nép akaratán keresztül átvezetni a káoszról egy új élet „paradicsomába”, amit nem az érdekek, hanem a „démosz” alakít ki úgy, hogy az a lehető legtöbb embernek a jó legyen. Oroszország új vezetőt „kapott”, egy új út felé vezető úton, egy új évezredben. Kérdés, hogy képes lesz-e PUTYIN – függetlenül magától a korábbi káoszhoz vezető érdekektől – az elmúlt 80 év tapasztalataiból okulva megvalósítani a hozzá fűzött reményeket, vagy ez megint csak egy újabb érdekek vezérelte út kezdete, amely valamikor majd saját csapdájába esik és elrettentő példa lesz a jövő számára. A tét nagy, a helyzet pedig meglehetősen bonyolult. Talán csak az idézet erejében lehet bízni, miszerint „Oroszországban hinni kell”, Oroszország ki fogja magából termelni a fejlődést, a vezetőt, akinek vezetésével „átkel az orosz nép a Vörös-tengeren” és erős, önálló nemzeté válik.

Ha meggondoljuk, JELCIN elnök lemondásának időpontja is szimbolikus. Az új évezred kapujában (2000 márciusában, hivatalos elnökválasztással megerősítve) adta át a „stafétát” utódjának, meghajolva saját kudarcra előtt, lehetőséget nyitva egy újfajta fejlődés kezdetének.

Megkezdődött az állam harca az eluralkodott korrupció, a bürokrácia és az ezekkel szervesen kapcsolatban álló oligarchikus körök ellen. Kérdés, hogy PUTYIN mennyire lesz erős ahhoz, hogy megküzdjön ezekkel az elemekkel, hogy a kapzsiság nem ragadja-e el őt is, mint tette azt elődjével. Az is kérdés, hogy az állam megerősödése nem vezet-e egy totalitárius, diktatórikus eszközökkel irányított Oroszország kialakulásához. Erről egyelőre csak elképzelések vannak, azonban új eredmény a régiók ellenőrzése, azok függetlenségének megszüntetésére tett lépések, az állami kontroll kiterjesztése. Az is PUTYIN-nak kedvez, hogy a nép az elnök oldalán áll, s ez valószínűsíthetően továbbra is jellemző marad, bár a bizalmukat jelentős mértékben megrengette a 2000 augusztusában bekövetkezett tengeralattjáró-katasztrófa, és a körülötte kialakult botrány, ami megvilágította az orosz államvezetés tipikus problematikáját – az elhallgatás még a szovjetrendszer eszköze volt a nép ideologikus irányításában.¹

Nemcsak a belpolitikában, hanem a külpolitikai szemléletben is jelentős változások mentek végbe főként Oroszország és a Nyugat – EU, EBRD, IMF, IBRD –, Oroszország és a NATO kapcsolatában. Igaz, azt is meg kell jegyezni, hogy ezek valódi célja az ezen kapcsolatokból származó gazdasági előnyök szerzése, így a külföldi bizalom megnövekedésén alapuló növekvő számú külföldi befektetések gazdaságélénkítő hatása, a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel, külföldi hitelezőkkel kialakult viszonylagos feszült viszony enyhítése – lényegében megegyezett PUTYIN gazdaságpolitikai céljaival.

¹ Putyin az orosz titkosszolgálat embere volt, így a titkolózás, elhallgatás gyakorlatilag személyiségvonalas és ezt még a médiából kiszűrődő folyamatos ellenagitáció sem tudja megváltoztatni.

Az új államvezetés ténylegesen még kevés eredményt ért el a gazdaság területén, egyelőre az állami szerep erősítése, központosítása, valamint a gazdasági célok hangoztatása folyt. Ennek megfelelően 2000-ben továbbra is folytatódtak azok a kedvező hatások, amelyek már az előző évben is alapvetően meghatározták a gazdasági növekedést. Ilyen például, a rubel leértékeléséből származó előnyök – import beszűkülése, ipari termelés ösztönzése –, a roppant magas külpiaci nyersanyag- és energiahordozó árszínvonalak, egyre szilárdabb belpolitikai légkör – igaz, ezt csak 1999 második felétől lehetett megfigyelni –, valamint a külföldi tőke újraeredése. Mindezek eredménye a rubel szilárd árfolyama,¹ a fokozatosan enyhülő infláció, az államháztartás sok év óta először tapasztalható többlete, a javuló adó- és vámbehajtási rendszer, amelynek további reformját negatívan befolyásolta 2000-ben a forgalmi adó eltörlését szorgalmazó állami törvénytervezet Dumában történő leszavazása.

Csökkenőben vannak a nemfizetések, a barter szerepe a belső elszámolásokban, növekedtek a valós pénzbevételek, javult a külkereskedelmi többlet felhasználása. Jól látszik azonban, hogy a gazdaság alapvető problémáinak kezelésére egyelőre nem került sor. Továbbra sem hajtották végre a reálszféra szerkezetátalakítását, rengeteg a veszteséget termelő vállalat, melyek szanálása csak lassan indult meg, a bankrendszer továbbra sem szabályozott, hiányoznak a liberális piacgazdaság kialakításához elengedhetetlen jogi és pénzügyi intézmények. Az, hogy ezekre ténylegesen mikor kerül sor, a távolabbi jövő titka, mindenesetre pozitív változás, hogy kormányprogram szinten már kiemelt helyen állnak ezek a jelentős intézményi reformokat és intézkedéseket igénylő ágazatok. A társadalom helyzetére továbbra is az alacsony életszínvonal, az alacsony bérek, a magas munkanélküliség és az egyre emelkedő átlagéletkor – a halálozások számának növekedése és az orosz nemzet már több évtizedes fogyása – jellemzőek.

Az orosz gazdaság, az 1998-as augusztusi válságot követő intézkedéseknek köszönhetően, továbbra is stabilizálódni látszik. Azonban ez egyelőre csak felzárkóztatást, a „sokkhatás” kezelését jelenti, és nem terjed ki gazdaságfejlesztő reformokra. Azok hiánya 2000-ben szintén jelen volt, éreztette negatív hatását – az orosz ipar képtelen kihasználni a nemzetközi piacokon végbement folyamatokat. Megváltozott viszont az állam hozzáállása a gazdasági folyamatokhoz, okulni látszik a hibákból, és ha még csak program szinten is, de kész bepótolni azokat a hiányosságokat, amelyek a rendszerváltás során gyakorlatilag meghaladták az eredményeket. Kérdés csupán az, hogy mennyire lesz lassú a reformok ezen új szakasza, mennyire lesz következetes, mennyire lesz erős és kitartó. Az jól látszik, hogy 2000-ben nem lehet különösebben kiemelkedő előrelépésre számítani. Mint azt BORISZ JELCIN nyilatkozta a CBS amerikai tévécsatornának,² az új elnök jelen

¹ Valószínűsíthetően ezzel magyarázható, hogy a jegybank feladta korábbi árfolyampolitikáját, elállt a rubel folyamatos erősítésétől, amellyel jelentősen kedvezett az exportban érdekelt vállalatoknak, kilátásai mégsem biztosak. A Központi Bank tart a rubel „mesterséges gyöngítésétől”, mivel annak infláció-gyorsító hatásai vannak.

² 2000. október 9-én Borisz Jelcin 60 perces interjút adott a CBS tévécsatorna számára az oroszországi viszonyokról, elnökségének eredményeiről, az új elnök kinevezésének okáról, kétes külföldi számláiról. Ez volt az első interjú, amelyet lemondása óta tett Jelcin, s amelyben a nyilvánosság előtt számot vetett a rendszerváltozás eredményeiről, az orosz gazdaságban végbement folyamatokról, a korrupcióról, oligarchákról, az „államapály”

feladata a hatalmának, „imázsának” kialakítása, megerősítése, elfogadtatása a Nyugattal és a különböző hatalmasságokkal. Csak ha ez megvalósult, akkor kezdhet neki PUTYIN az orosz gazdaság további reformjához, nemzetközi jelentőségének helyreállításához.

Cikkemben az orosz gazdaságról kívántam helyzetképet nyújtani, egyfajta „konjunktúrajelentés” formájában, a legfőbb politikai változások, s azok gazdaságra gyakorolt hatásainak bemutatásával. Nem kívántam az egyes gazdasági szférák folyamatait mélyebben is elemezni, hiszen ezek önmagukban is elegendőek lennének egy cikk megírásához. Bonyolultságuk és az ehhez szervesen illeszkedő „orosz viszonyok” így is meglehetősen összetett, alaposabb elemzéseket igénylő helyzetet teremtettek.

Oroszországban, a többi volt szocialista állammal egyetemben, a '90-es évek folyamán egy több mint 70 évig működő gazdasági és politikai rendszer „reformja” ment végbe. Egy olyan rendszeré, amelyben majd három generáció nőtt fel, amely formailag kommunista diktatúráként működött, és központosított, állami irányítású gazdasággal, valamint viszonylagosan jól funkcionáló szociális ellátó rendszerrel rendelkezett. Viszonylagos, hiszen míg a társadalom a teljes foglalkoztatottság „mámorában”, bizonyos mértékű egyenlőségben, jólétben, egyénileg megtervezhető „jövővel” élt, az ezeket a lehetőségeket biztosító gazdasági rendszer a '80-as évek elejére az összeomlás szélére került. A rendszerváltás kérdése az volt, hogy meg lehet-e reformálni a szovjet irányítású rendszert, meg lehet-e változtatni az „orosz viszonyokat”, a Szovjetunióban utat vesztett orosz kultúrát, emberi beidegződéseket, meggyőződéseket.

A válasz közel húsz év távlatában nem egyszerű. Ha a '80-as évek közepe óta lezajlott eseményeket vesszük alapul, akkor nehéz lenne eldönteni, hogy sikerült-e Oroszországnak kilépnie saját árnyékából és adottságainak megfelelő pozíciókat szereznie a világ folyamataiban. Ha a gazdasági súlyát tekintjük, Oroszország messze elmarad a vezető nyugati államoktól, sőt még számos ázsiai országtól is (lásd Japán, Kína, Dél-Korea). Ha a politikai szerepét tekintjük, továbbra is lényeges állam maradt, azonban a gazdasági súlyvesztés jelentősen rontotta Oroszország alkupozícióit. A hidegháborús korszak végére az ország katonai kulcspozíciói is megingottak, amihez hozzájárult az orosz gazdaságot évtizedeken át ösztönző hadiipar hihetetlen mértékű visszaesése, a haderő reformjának kudarca, a folyamatos belpolitikai instabilitás (csecsen háború, abház konfliktus). Gyakorlatilag tehát elmondható, hogy Oroszország egyelőre még nem volt képes megszabadulni a Szovjetunió felbomlása okozta sokkhatástól, még nem jött el az országot a nagy nyugati államok közé emelő „fényes korszak”. Azonban itt kerül ismét előtérbe az „Oroszországban hinni kell” idézet, amely lényegében megvilágítja a fejlődés, a megújulás lehetőségét. Az orosz társadalomban az idézet alapján megvannak azok az erők, amelyek ki tudják segíteni az országot a mélypontról, amelyek megteremtik a kiemelkedéshez elengedhetetlen nemzeti összefogást, amelyek – okulva a múlt hibáiból – képesek lesznek az ország érdekeit szem előtt

okairól. Azt meg kell jegyezni, hogy az elnök nyilatkozatában továbbra is érezni lehetett azt a fajta elcsúszott szemléletmódot, miszerint a '90-es években az augusztusi válságot nem tekintve, előrehaladott állapotban van a demokratikus átalakulás, létezik a működő piacgazdaság.

tartva, következetes, szebb jövőt ígérő államot teremteni. Erre, ha még nem is minden területen, de reális esély mutatkozik, és ha figyelembe vesszük a '90-es évek eseményeit is, megállapíthatjuk, hogy jó alap teremtődött meg Oroszországban. Egy alap, amely hibáiból lehet tanulni, amelyet a fejlődéshez érdemben fel is lehet használni.

Ami biztos, hogy erre a fejlődésre – mind gazdasági, mind társadalmi és még politikai szinten is – jó ideig várni kell, viszont az is valószínűsíthető, hogy Oroszország a következő századfordulón egy egészen más, erősebb, adottságainak megfelelő pozíciókkal rendelkező, esetlegesen a világgazdasági folyamatait is alapvetően meghatározó országgá válik. Az, hogy ez valóban bekövetkezik-e, a jövő titka, mint ahogyan az is, hogy mennyi időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy a nemzetiségileg megosztott, területileg-történelmileg jelentős mértékben zárkózott Oroszország elfoglalhassa az őt ténylegesen is megillető helyet a világ folyamataiban. Lehet, hogy az új évezred meghozza Oroszország felemelkedését, azonban az sem zárható ki, hogy erre még nagyon sokat kell várni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anders [1999]: ANDERS ASLUND: Russia's Collapse Foreign Affairs. 1999 September/October.
- Bank of Russia: Russia's economic and financial position in 1998, Annual report 1998. (<http://www.cbr.ru/annualreport>)
- Bureau of Economic Analysis Foundation: On several current problems of macroeconomic policy and revision of the indicators of Russian economy for 1998-1999. BEA Information Bulletin Working Papers No. 10 October 1998. (<http://www.beafnd.org.workingpapers>)
- Bureau of Economic Analysis Foundation: The Russian Economy at the turn of the Millenium: Current issues and prospects of development; BEA Information Bulletin Working Papers No. 15. June 1999. (<http://www.beafnd.org.workingpapers>)
- CLAUDIA M. BUCH, RALPH P. HEINRICH, LUSINE LUSINYAN, MECHTHILD SCHROOTEN: Russia's Debt Crisis and the Unofficial Economy; Kiel Institute of World Economics, Working Paper No. 978. April 2000. (<http://www.diw.de/workingpapers/2000>)
- CLIFFORD G. GADDY, BARRY W. ICKES: Russia's Virtual Economy; Foreign Affairs September/October 1998. 53-68. old.
- Csaba [1997]: CSABA LÁSZLÓ: Az új orosz kormány... 1997
- Csaba [1999b]: CSABA LÁSZLÓ: Előre – a múltba? (<http://www.c3.hu/scripta/beszélő/99/02/07>)
- Csaba [2000a]: CSABA LÁSZLÓ: Ellenpontok – a magyar és az orosz... Külpolitika 2000. tavasz-nyár 131-159. old.
- CSABA LÁSZLÓ: A medve újjászületése; Cégvezetés, 1997. február.
- CSABA LÁSZLÓ: Az orosz gazdaságpolitika és gazdasági rendszer (1992-1996); Kül-gazdaság, 1996/3.
- CSABA LÁSZLÓ: Az orosz rulett – úton a WTO felé? Külpolitika, 1998. ősz.

- FARKAS PÉTER: Oroszország összeomlása; Cégvezetés, 1998. november, 112-123. old.
- KOPINT [1998]: „Konjunktúrajelentés” (A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kilátásai), KOPINT-DATORG 1998/3.
- Krausz [1999]: KRAUSZ TAMÁS: A szovjet peresztrojktól az orosz kapitalizmusig; RUBICON 1999/3 60-63. old.
- Krízisz finanszovoj szisztyemü. IEPPI, (Кризис финансовой системы. Институт экономических проблем переходного периода) <http://www.iet.ru>.
- Ludvig [1998]: LUDVIG ZSUZSA: Az orosz pénzügyi válság fontosabb összefüggései. Kihívások, 1998. november.
- PHILIP HANSON: The future of Russian economic reform; Europe-Asia Studies. Vol. 51. No. 7. 1999. november.
- Sz. BÍRÓ ZOLTÁN: Oroszország egy éve (<http://www.MaNcs.hu>).
- Szabó [1999]: SZABÓ ANTAL: Az orosz gazdasági válság; Bankszemle, 1999. 48. évf., 1. sz.
- Szilágyi [1999a]: SZILÁGYI ÁKOS: Oroszország vége; RUBICON 1999/3 64-66. old.
- Szilágyi [1999b]: SZILÁGYI ÁKOS: Katasztrófa és baj Oroszországban (<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/02/08szil.htm>)
- Sztruktúrna [1997]: Sztruktúrna peresztrojka i ekonomiceszkij rosz. „Voproszü Ekonomiki”, 1997/1. (Структурная Перестройка и Экономический рост. „Вопросы экономики”, 1997/1.)
- Vida [1999a]: VIDA LÁSZLÓ: Kaptak is, meg nem is (Pénzügyi mentőöv Oroszországnak); HVG, 1999. augusztus 7.
- VIDA LÁSZLÓ: A Medvegy lépre megye (Parlamenti választások Oroszországban); HVG, 1999. december 23. 21-22. old.
- VIDA LÁSZLÓ: Az új orosz kormány és a gazdaság (Szeszélyes évszak); HVG, 1999. június 5. 27-30. old.
- VIDA LÁSZLÓ: Elnöki mutató (Orosz kormányváltás); HVG, 1999. május 22.
- VIDA LÁSZLÓ: Putyin Oroszország helyzetéről (Kívánságlista); HVG, 2000. július 15. 22-23. old.